

Espen Schaanning

Fængselslaboratoriet*

Fængslets historie er ikke bare en historie om, hvordan man opfandt nye midler til at afskrække almuen og tæmme de farlige klasser, afskærme de plagsomme og farlige individer, og opdrage og disciplinere de genstridige lovbrydere. Det er også en historie om, hvordan apparater til produktion af viden voksede frem. I min bog *Menneskelaboratoriet* har jeg forsøgt at vise, at de moderne fængsler som voksede frem i 1800-tallet – de såkaldte 'bodsfængsler' – fungerede som dissiderede laboratorier. Man undersøgte, hvem fangerne var, for derigennem at 'angribe' dem på den rigtige måde. I den forbindelse kan det være frugtbart at skelne mellem tre forskellige diskurser: fængselsdiskursen, den kriminologiske diskurs og den kriminalpolitiske diskurs. Fængselsdiskursen – som også går under navnet 'fængselsvidenskaben' eller den 'pønitære videnskab' – opstod i første halvdel af 1800-tallet. Her var man særlig optaget af, hvordan fangerne bedst kunne forbedres, og man fokuserede derfor på anstaltens form og indhold. I denne diskurs indgik de forskellige rapporter fra fængselsdirektører og andet personale om, hvordan fængslet virkede på fangerne. For at nå frem til denne kundskab, var man afhængig af at samle viden om fangernes opførsel og flid, dele dem op i klasser, observere hvordan de reagerede på disciplinærstraffe, undersøge deres fremgang i undervisningen, osv. I den kriminologiske diskurs – som voksede frem i slutningen af 1800-tallet – var man optaget af årsagerne til lovbrydernes forbryderiske tilbøjeligheder, og man forsøgte at dele lovbryderne op i grupper ud fra sådanne diagnoser. I modsætning til fængselsvidenskaben, der betragtede fængsel som en universalmedicin mod alle lovbrydere, ville kriminologerne tilpasse sanktionsapparatet til den enkelte lovbryder: Siden lovbryderne var så forskellige, måtte reaktionsformerne også være det. 'Bagved' disse to diskurser kan vi identificere den kriminalpolitiske diskurs, hvor man diskuterede de filosofiske

og politiske spørgsmål om, hvorfor vi bør straffe, hvordan vi bør straffe, hvor stor straffen bør være, hvem der bør idømme straffen, hvem der bør udøve straffen, osv. Det var her, man definerede de rammer, som fængselsdiskursen arbejdede indenfor, dvs. mens man i fængselsdiskursen havde den primære fokus på straffens virkninger på fangerne, var man i den kriminalpolitiske diskurs optaget af at begrunde og udarbejde de mest hensigtsmæssige love. Det var også her, i den kriminalpolitiske diskurs, at man diskuterede, i hvilken grad man skulle tage hensyn til kriminologien i lovgivningsprocessen.

Der var naturligvis ikke vandtætte skotter imellem disse tre diskurser. Men ved at adskille dem analytisk, tror jeg, det er muligt at få et klarere blik for, hvordan fængslet de sidste to århundreder er blevet udnyttet som en slags laboratorium for produktion af forskellige former for viden: Viden om fangen igennem afsoningen af straf (fængselsvidenskab), viden om lovbrøderen igennem psyko-sociologiske undersøgelser (kriminologi), og viden om hvilke tiltag, der bør sættes ind mod 'forbryderlandet' (kriminalpolitik). For at illustrere dette, kan vi se nærmere på en kritik, som kriminologen David Garland rettede mod Foucault i 1985.

Foucault og Garland

Med sin bog *Overvågning og straf* satte Foucault fart i det, man ofte kalder 'revisionistisk' historieskrivning vedrørende fængslets idéhistorie. Traditionelt havde man anset fremvæksten af fængsel som almen afstraffelsesform for at være en civilisatorisk landvinding, hvor man omsider var blevet mere 'human' og udviste respekt for den dømte. I den norske *Innstilling om en omordning af fængselsvesenet* fra 1930 hedder det for eksempel, at man tidligere piskede løs på lovbrøderen som "en uforsonlig fjende" af samfundet. "Men så skete det at der var nogen – først måske bare en enkelt, så nogen få – der opdagede, at også fangerne var mennesker. [...]. Denne ædle tale fængede sindene verden over, og i alle civiliserede lande fik man fængselsreformer, ikke mindst i vort land" (*Innstilling* 1930: 5).¹

Foucaults perspektiv er et andet. Når man siden hen opfattede de gamle offentlige kropstraffe som 'barbariske' og erstattede dem med fængsler, så var det ikke først og fremmest fordi man havde så stor omsorg for lovbrøderen. Det var snarere fordi man havde opdaget, at fængslerne kunne udnyttes som særligt intensive og effektive forbedringsanstalter. Foucaults tese er, at der i løbet af det 18. århundrede havde udviklet sig et helt arsenal af disciplineringsstrategier, overvågningsteknikker og eksaminationsmetoder i forskellige institutioner i samfundet (han undersøger især hæren, skolen, sygehusene, fabrikkerne og værkstederne). Man søgte her at korrigere individernes adfærd

således, at de tilpassede sig de normer som gjaldt indenfor institutionen. Der voksede en hel diskurs frem (reglementer, håndbøger, traktater, rundskrivninger, udredninger, osv.) om, hvordan individerne bedst kunne dresseres, overvåges, undersøges, belønnes og straffes. Det var disse diskurser og praksisser, som på sin vis slog igennem i strafferetten i slutningen af 1700-tallet og gjorde det 'naturligt' at benytte fængslet som afstraffelsesform, hævdede Foucault. Fængselsdisciplin blev den selvfølgelig afstraffelsesform, når samfundet var blevet 'disciplinært' (Foucault 2002: 251).

Det er et åbent spørgsmål, om dette er en fuldgyldig forklaring på, at fængslet blev indført som afstraffelsesform, men det skal ikke optage os i det følgende. Det, vi skal fokusere på, er snarere Foucaults påstand om, at man i de fængsler som blev bygget i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet forsøgte at etablere en 'individualiserende viden': I kraft af de forskellige disciplineringsmekanismer voksede der en kundskab frem om den enkelte fanges indre egenskaber: "Der er en hel institutionaliserende viden, som organiserer sig, og som ikke så meget refererer til den begåede forbrydelse (i det mindste ikke isoleret set), men til de latente farer, som et individ gemmer i sig, og som manifesterer sig i den dagligt observerede adfærd. Fængslet fungerer da som et vidensapparat." (Foucault 2002: 141-142).

Heroverfor hævdede David Garland ti år senere, at Foucault havde fejlet med et helt århundrede. Det var først omkring århundredeskiftet 1900 at straffen blev tilpasset den enkelte lovbruder, mente han. Ifølge Garland var fængslerne i begyndelsen af 1800-tallet "et system som tog hensyn til individer, men ikke individualitet" (Garland 1985b: 14 f., 31), dvs. man forsøgte ikke at differentiere fangemassen ud fra fangernes indre kvaliteter. Man delte ganske vist fangerne op efter køn, alder og lovbruddets grovhed, men ud over dette foregik der ingen forsøg på at afdække deres personlighed: "hvert individ blev behandlet 'nøjagtig ens', uden henvisning til hans eller hendes kriminelle type eller individuelle karakter" (Garland 1985b: 14).

Ifølge Garland var det først i slutningen af 1800-tallet, at man begyndte at 'individualisere' lovbruderne. Det skete i kølvandet på det, Garland kalder "en ny straffe-velfærdslogik", hvor den kriminalpolitiske opmærksomhed i stadig højere grad blev forskudt fra lovbrud til lovbruder (Garland 1985b: 5, 23, 28).

Særlig vigtig i denne sammenhæng var fremvæksten af kriminologien, hvor man forsøgte at bestemme, i hvilken grad lovbruderne var 'unormale' eller sågar sindssyge på grund af dårlige arveanlæg og/eller skadeligt miljø. I tråd med kriminologernes perspektiver forsøgte man i stigende grad at 'individualisere' straffen, så den blev tilpasset den enkelte person. For mange persongrupper måtte man dermed erstatte det almindelige fængsel med andre sanktionsfor-

mer: Man åbnede mulighed for at give betingede domme i tilfælde, hvor fængselsstraf ikke var hensigtsmæssigt; man gav særlige ungdomsdomstole mulighed for at placere børn under 16 år på forbedringsanstalter og industriskoler; man satte lovbyggere mellem 16 og 21 år i særlige ungdomsanstalter, hvor fængselsmyndighederne afgjorde, hvornår de slap ud; man indførte sikringsanordninger for 'vaneforbrydere'; man sendte drikfældige til særlige anstalter for alkoholikere; man gjorde det mulig at placere mentalt 'defekte' lovbyggere i særlige institutioner; man udvidede mulighederne for meldepligt og andre kontrolformer efter endt afsoning; man gjorde det mulig at overvåge personer med bødestraf mellem 16 og 21 år, osv. (Garland 1985b: 19 ff., 216 ff.).² Ifølge Garland voksede der dermed en hel skov frem af alternative, specialiserede institutioner (forbedringsanstalter, ungdomsfængsler, sikringsanstalter, alkoholikeranstalter, kriminalasyler, osv.), samtidig med, at man også tog andre tiltag i brug end indespærring (bøder med opsyn, betingede straffe, prøveløsladelse, osv.). Det var først nu, lovbyggere blev individualiserede, hævdede Garland, og ikke – som Foucault lader til at tro – hundrede år tidligere.

Tager vi udgangspunkt i de tre diskurser, jeg definerede indledningsvis, tror jeg, man let vil kunne vise, at de processer Foucault og Garland beskriver ikke nødvendigvis udelukker hinanden, men snarere befinder sig på forskellige niveauer. Man vil straks se, at Garland ikke først og fremmest analyserer fængselsdiskursen, men kriminalpolitikken og kriminologiens indvirkning på denne. Med Foucault er det omvendt. Hos ham forsvinder lovgivningen ud i periferien, mens fængselsvidenskabens forbedringsambitioner fremhæves. Det, Garland tydeligvis har ret i, er, at man i kriminalpolitikken og lovgivningen i begyndelsen af 1800-tallet kun i ringe grad tog hensyn til den enkelte lovbyggers personlighed. Her fulgte man langt hen ad vejen den klassiske skoles straffefilosofi, hvor alle skulle behandles ens: Der måtte være overensstemmelse mellem lovbruddets grovhed og straffens strenghed, uanset hvem lovbyggere var. Dette ændrede sig radikalt omkring århundredeskiftet 1900 under påvirkning fra den kriminologiske diskurs: Nu begyndte man at lave love, som rettede sig direkte mod bestemte persongrupper, og man oprettede bestemte institutioner til at behandle dem. Man differentierede med andre ord sanktionsapparatet i lovgivningen, og dermed blev fængsel ikke længere den altoverskyggende sanktionsform.

Det, Garland synes at overse, er imidlertid, at Foucault i *Overvågning og straf* ikke primært beskriver ændringerne i strafferetsfilosofien og kriminalpolitikken, men derimod fremvæksten af de forbedringsambitioner, som var knyttet til fængselsdiskursen. Det, som sker i begyndelsen af 1800-tallet, er ifølge Foucault, at de disciplinære mekanismer "koloniserede retsvæsenet" (Foucault 2002: 133, 249).

Som nævnt voksede der i løbet af det 18. århundrede et helt sæt af disciplineringssteknikker frem indenfor forskellige institutioner. I skolen, i værkstederne, på fabrikkerne, på sygehusene og i militærlejrene begyndte man i stigende grad at disciplinere individernes krop og sjæl ved at overvåge, straffe og eksaminere dem. Samtidig tog man notater og samlede viden om dem i protokoller, dagbøger og journaler. Ved hjælp af denne dokumentation kunne man efterhånden klassificere og rangere individerne indbyrdes og udarbejde standarder for normalitet.³ Det var dette magt-viden-maskineri, som fængselsdiskursen overtog. Når Garland imod Foucault hævder, at individualisering (gennem differentiering og klassificering af lovbrudere) ikke var noget overordnet mål før hen imod slutningen af 1800-tallet, så har han nok ret med hensyn til den kriminalpolitiske diskurs, men det holder – som vi skal se – definitivt ikke stik for fængselsdiskursen.

Garland og Foucault synes dermed at placere deres udredninger på forskellige analyseniveauer. Foucault var i *Overvågning og straf* primært optaget af fængselsdiskursen og fremhævede alle de teknikker, praksisser, strategier og mekanismer, som det fremvoksende fængsel drog veksler på, da det blev etableret som almen afstraffelsesform. Fængslets system og virkninger kunne studeres gennem dets arkitektoniske indretninger, rapporter fra dets daglige virke, regler, instrukser, protokoller og dagbøger. I kraft af disciplinerende magtmidler og registrerende vidensopsamling foregik der en individualisering af fangerne i selve fængslet. Garland var derimod først og fremmest optaget af kriminalpolitikken og beskriver, hvordan individualiseringen af lovbruderne efterhånden også blev implementeret på det institutionelle og lovgivende niveau: Gennem lovgivning oprettede man specialinstitutioner indrettet til bestemte persongrupper. Individualiseringen af lovbruderne kom her til syne gennem fængselslignende institutioner. Disse institutioner inddrog naturligvis – om end på forskellig vis – mange af de disciplineringsmekanikker som fængslet gennem hele 1800-tallet havde sat i scene (ved at rendyrke nogen og nedtone andre) og kombinere dem med andre. Differentieringen af domfældte individer skulle nu ikke først og fremmest foregå i fængslet indenfor faste og givne strafferammer, men kunne foretages forud for iværksættelsen af selve straffen. Foucault lokaliserer altså individualiseringsbestrebelse i fængselsdiskursen, Garland genfinder dem i den kriminalpolitiske diskurs.

To former for vidensproduktion

Foucault og Garland beskæftiger sig i virkeligheden med forskellige former for vidensproduktion. Det, Foucault har som udgangspunkt, er, at fængslerne – frem for alt bodsfængslerne – i praksis blev omfattende differentieringsma-

skiner. Ved hjælp af straf og belønning fik man tvunget en viden frem om fangerens indre kvaliteter, så de kunne klassificeres og rangeres. I denne forstand blev disse institutioner i udpræget grad menneskelaboratorier med henblik på at udvinde viden om den enkelte fange. Garland viser derimod, hvordan kriminologerne i slutningen af 1800-tallet bestemte lovbyrdernes iboende sociale tilbøjeligheder ved at tage medicinske diagnoser i brug og forklare deres afvigelse ud fra arv og/eller miljø. Forskellen på de to vidensformer kan vi illustrere ved hjælp af to forskellige vidensaktører i det norske Bodsfængsel.

Richard Petersen var direktør for Bodsfængslet fra 1858 til 1892, og var manden som i 1869 etablerede det berømte klassesystem i fængslet.⁴ Lad os kaste et blik på, hvordan han samlede viden om fangerne. I artiklen 'Om og fra Bodsfængslet i Christiania'* (1882) skriver han følgende:

Naar fangen kommer, bliver han badet, klippet, raget og iført fangedragten. Han bringes derpå til mit kontor, hvor jeg udspørger ham om hans brøde og livsforhold i det hele, om hans slægt, hans barndom, udvikling og hans planer for fremtiden. Hans svar indfører jeg i protokollen (karakterbogen), og de blive da i forbindelse med uddraget af akterne, som indføres sammesteds, grundvolden for mit bekendtskab til ham under hans fangetid. Men i samme bog indfører jeg senere alt, hvad der kan tjene til belysning af manden, karaktererne for flid og opførsel, i tilfælde korte uddrag af hans selvskrevne og modtagne breve, bemærkninger om mærkelige fremskridt, som han måtte gjøre, eller om hans slette forhold, om hvorledes han straffes, eller hvorledes man i ekstraordinære tilfælde maa træde op imod ham. Han bliver således skildret saa nøjagtig, som det vel lader sig gøre, og ved hans løsladelse er der intet glemt, som karakteriserer fangebehandlingen for hans vedkommende. Efter løsladelsen indføres i samme bog alt, som man får at vide om ham. Når mindst 1 år er gået, skriver jeg til vedkommende øvrighed og præst og spørger efter ham. Svarene indføres. Hver gang fangen fremstiller sig ved fængslet eller nogen af os møder ham eller får noget at vide om ham, indberettes det til mig, hvorpaa jeg noterer det fornødne. (Petersen 1882: 31-32).⁵

Lad os sammenligne dette med psykiater Ørnulv Ødegårds beskrivelse af sin fremgangsmåde, når han foretog sin social-psykiatriske undersøgelse af unge tilbagefaldsforbrydere i Bodsfængslet i 1939:

Undersøgelsen blev foretaget ved at hver fange først udfyldte et spørgeskema, således at den efterfølgende psykiatriske undersøgelse (en enkelt længere samtale) kunde samles om vigtigere punkter. [...]. En af de første dage efter den psykiatriske undersøgelse blev fangerne underkastet en almindelig psykoteknisk

undersøgelse ved magister Henry Hafind – efter en noget forkortet udgave af den metodik som bruges ved Det psykotekniske institut i Oslo. Det tilgængelige aktmateriale blev nøjagtig gennemgået – særlig blev der lagt vægt på at tilvejebringe dokumenterne vedrørende den første domfældelse. I aktmaterialet var Verneforeningens rapporter og enkelte vidneforklaringer af særlig interesse. Videre var for Bods-fængslets vedkommende fængselslægens, overlæge Scharffenbergs, journaler til meget stor hjælp – specielt hvad arvelighedsforholdene angår, og ved overhovedet at give uafhængige psykiatriske vurderinger, som kunde supplere og korrigere hinanden. For alle fangers vedkommende blev der indhentet udtalelser fra de fængselsfunktionærer som kunde antages at have bedst kendskab til fangernes evner, adfærd og karakter, nemlig inspektør, præst, lærer og værkstedlærer – udtalelserne fremkom på et møde hvor disse funktionærer alle var til stede under direktørens ledelse. Fra vedkommende skole blev i alle tilfælde indhentet afskrift af afgangsvidnesbyrd eller anden karakterliste, og desuden en udtalelse fra overlærer eller klasseforstander om fyrens evner, opførsel og karakter med særlig henblik på mulige abnorme eller asociale træk. (Ødegård 1941: 4)

Umiddelbart kan disse to redegørelser synes ganske ens: I begge tilfælde er fangen vigtigere end hans lovbrud, i begge tilfælde forsøger forfatterne at danne sig et indtryk af, hvem fangen er, i begge tilfælde udspørger de fangen om hans liv, og i begge tilfælde søger de at tilvejebringe information om fangen fra kilder, både indenfor og udenfor fængslet. Men det drejer sig alligevel om to meget forskellige projekter, som kun har lidt med hinanden at gøre. Ud fra de ovenstående citater er der først og fremmest tre forhold, som er særlig betegnende.

For det første er Petersens viden baseret på, hvad man i dag ville kalde 'deltagende observation'. Han følger fangen tæt over lang tid. Det, han ikke har mulighed for at observere selv, henter han fra andre funktionærer i fængslet. Ganske vist er der en række forhold han forsøger at få rede på ved fangens indsættelse (lovbrud, livsforhold, slægt, barndom, udvikling, planer for fremtiden, uddrag fra retsprotokollerne). Men alt dette er bare baggrundsstof, den 'grundvold', som han behøver til noget andet, nemlig at skaffe sig "bekjendtskab til ham under hans fangetid". Han fører derfor fortløbende karakterbog eller protokol over, hvad der sker med ham undervejs. Hans udforskning af fangen er 'processuel'. Med Ødegård er det anderledes. Hans undersøgelse af fangen er 'momentan'. Det tog også tid at få indsamlet dette materiale, men det var ikke fordi fangen skulle studeres over tid. Det var fordi der var så mange typer undersøgelser som måtte foretages. Hver af dem var imidlertid korte og krævede ikke at man observerede fangen over lang tid: besvarelse af spørgeskema, psykiatrisk og psykoteknisk undersøgelse, analyse af retsdoku-

menter, psykiatriske vurderinger og skoleudtalelser, møde med fængselspersonalet, interview med læreren – alt dette kunne gøres, uden at man behøvede at leve sammen med fangen.

Dette hænger sammen med et andet punkt: Petersen er primært optaget af fangens opførsel: Hvad fangen havde gjort siden han var havnet i fængsel, hvad han havde foretaget sig efter at han blev løsladt, men naturligvis især hvordan han opførte sig i fængslet. Det, som træder i forgrunden, er, hvordan fangen opfører sig i sit møde med institutionen. Når fangen således bliver ”skildret saa nøjagtig, som det vel lader sig gøre”, så er det netop ud fra, hvordan han opfører sig i fængslet. Det, som her bliver relevant, er flid og opførsel, sonede disciplinærstraffe, de karakterer han efterhånden opnår, og de reaktioner han tilkendegiver i sine breve. Petersens blik er koncentreret om, hvordan det går med fangen, om der er tegn på bedring, om han lader sig kue og opdrage. Noget lignende finder vi ikke hos Ødegård. Han er ikke interesseret i, hvordan det går med fangerne, men hvem de er. Han er på jagt efter ”mulige abnorme eller asociale træk”. Det er i denne sammenhæng, de forskellige undersøgelser er vigtige for Ødegård: Ikke som tegn på i hvilken grad man kan regne med, at fangen er i færd med at blive en lovlydig borger, men som forskellige faktorer der kan være egnet til at forklare hans særegne personlighed.

Og dermed er vi nået det tredje punkt: Petersens indsamling af viden er skævt fordelt: Han samler ganske vist viden fra forhold udenfor fængslet, så som slægt, opvækst, og lovbrud før og efter fængselsopholdet. Men dette er blot krydderi på den viden, der virkelig er kød på: Vidensindsamlingen om fangens opførsel i fængslet. Dette hænger i sagens natur sammen med, at indsamlingen af ’krydderstoffer’ foregår på en relativt usystematisk måde: Han stiller fangen nogen spørgsmål ved ankomsten, studerer de papirer som følger med ham og noterer ned, hvad han hører fra præst og øvrighed efter løsladelsen. Mere kan han naturligvis heller ikke få hverken tid eller kræfter til, når han samtidig skal drive selve fængslet. Den eneste information han selv har kontrol over, og som han kan indføre systematisk i protokollen, er den som er indhentet om fangens opførsel indenfor murene. For Ødegård forholder det sig helt anderledes. Her foregår vidensindsamlingen på en meget mere systematisk måde, og de forskellige videnskilder sættes systematisk op imod hinanden. Her deles kundskaben ikke op i viden før, under og efter fængselsopholdet, og den er heller ikke indsamlet tilfældigt og kronologisk som i en slags dagbog. Han har derimod på forhånd udvalgt bestemte informationskilder og han tapper disse for viden for at afkode fangens personlighed og forklare, hvorfor han blev en forbryder. For Ødegård er fængslet bare et blandt mange disciplineringsapparater, som producerer nyttig viden om fangen. I princippet kunne han have undersøgt ungdommen i skoler, på skolehjem eller under værneforeningens

kontrol. For Ødegårds var disse institutioner – og fængslet – nyttige, men uundværlige vidensproducenter for hans kriminologiske projekt.

På den ene side fængselsmanden, på den anden side kriminologen. Til forskel fra fængselsmanden Petersen havde kriminologen Ødegård ikke noget forvaltningsansvar overfor fangerne, han deltog heller ikke i fuldbyrdelsen af straffen. Ødegård kom udefra. Han kom med sine spørgeskemaer og måleapparater, og han foretog sine interviews og tests. Og så forsvandt han igen. Han var de politiske myndigheders udsendte kriminolog, som kom på besøg for at undersøge sine 'patienter' til videnskabens fremme og samfundets bedste.

Kriminologerne og fængslet

Alligevel forholder det sig ikke sådan, at de to vidensformer ikke har noget med hinanden at gøre. Foucault antyder dette et sted i *Overvågning og straf*, hvor han hævder, at der voksede en 'fængselsetnografi' frem i fængslerne, "en zoologi om de sociale underarter", hvor de forskellige forbrydere blev klassificeret i henhold til deres evner, anlæg, karaktertræk og moralske opførelse (Foucault 2002: 271). Ifølge Foucault voksede der således en særegen vidensform frem i fængslerne på retsapparatets bagside: "Således etableres der gradvist en 'positiv' viden om forbryderne og deres arter, der er meget forskellig fra den juridiske kvalifikation af lovovertrædelserne og deres omstændigheder, men også forskellig fra den medicinske viden, som gør det muligt at hævde individets galskab og følgelig udviske handlingens forbryderiske karakter." (Foucault 2002: 272). Fængselsmaskineriet 'fabrikerer' forbrydere i betydningen mulige vidensobjekter: "En kriminologi er nu mulig." (Foucault 2002: 273).

Foucault antyder altså, at kriminologien på sin vis er en forlængelse af fængselsdiskursen, eller i al fald at den sidste lægger grunden til den første. Men han analyserer det ikke nærmere, hverken her eller senere i sit forfatterskab.⁶ Tilsvarende gør Garland i en artikel fra 1985 opmærksom på, at kriminologerne brugte fængslerne som laboratorier (Garland 1985a: 114 f).

Men heller ikke han gør noget forsøg på at undersøge, om den vidensproduktion som var knyttet til fængslets egen virksomhed på nogen måde var koblet til kriminologiens viden og virke.

Jeg har set nærmere på dette i min bog om det norske bodsfængsel. Går vi tilbage til Ødegårds undersøgelse af bodsfængslet, vil vi se, at fængslets egenproducerede viden blev nyttig for den besøgende kriminolog. Han var nemlig meget villig til at lytte til fængslets funktionærer og indhente deres udtalelser om fangens adfærd i fængslet. Han bad ikke kun om informationer om deres arbejdsduelighed og disciplinærforhold, men også "så vidt mulig en vurdering af personligheden". Dertil benyttede han sig af "den psykiatriske journal som

fængselslægen fører for hver fange” (Ødegård 1941: 15).

Dermed blev den kundskab, som var samlet ind i fængslet over tid, relevant for Ødegårds diagnose. Lad os bruge Ødegårds kasus 1 som eksempel. Her hedder det:

Fængselspersonalets indtryk: Mere energisk end de fleste, meget hurtig og flink med arbejdet, men måske lidt ustabil. Kort for hovedet og grov – hård og resolut. Vanskelig at komme ind på. Røg en gang ulovligt og nægtede da frejdigt indtil oplagte beviser forelå. Senere altid blid og høflig. (Ødegård 1941: 50)

Fængselsmændene giver her deres opfattelser af fangens personlighed til kende. Men vi ser straks, hvordan denne viden er fremtvunget. For det første drejer det sig om vurderinger af fangens flid og dygtighed under arbejdet. Som en del af straffen havde man påtvunget fangen en bestemt form for opgaver, og man registrerede efterfølgende, hvordan fangen opfyldte dem. For det andre havde man vurderet fangens generelle opførsel i fængslet, dvs. man registrerede fangens reaktion på at blive straffet på denne måde (”blid og høflig”). Og sidst, men ikke mindst, havde man taget notits af fangens disciplinærbrud og fangens reaktion på at blive taget (og straffet) for dette. Man noterede sig, hvordan fangen reagerede på påtale og straf indenfor straffeanstalten.

Det var denne viden – fremtvunget gennem selve straffen – Ødegård nu trak veksler på. Vidensproduktionen i fængslet indgik dermed som en integreret del i hans kriminologiske undersøgelse. Den kundskab som blev udvundet indenfor anstalten, over lang tid, og i kraft af selve straffeforførelsen, blev indlemmet i den kriminologiske vidensproduktion. Viden fremkommet indefra gennem tugt blev koblet med viden fremskaffet af kriminologer udefra gennem test.

Vi ved ikke, i hvilken grad Ødegård tog hensyn til disse personlighedsdiagnoser fra fængselspersonalets side. Men de har sandsynligvis spillet en betydelig rolle. Der er en særlig grund til dette. Vidnesbyrd fra direktøren, præsten, betjentene eller lærerne kunne Ødegård stille sig mere eller mindre skeptisk over for. Disse vidensproducenter var jo ikke kriminologiske/psykiatriske eksperter, og deres vurderinger var derfor bygget på lægmandsvurderinger. Men det var anderledes med fængselslægen, Johan Scharffenberg. I sin afhandling fremhævede Ødegård nytten af ”uafhængige psykiatriske vurderinger, som kunne supplere og korrigere hinanden”. I Scharffenberg mødte han i bogstavelig forstand sin ligemand som kunne ”supplere og korrigere” med sine erfaringer af fangen fra livet i anstalten (og ellers). Som Ødegård åbent indrømmer, har disse vurderinger haft en særlig tyngde, og det er derfor rimeligt at tro, at de har indvirket på hans egen diagnosticering. Hans under-

søgelse hvilede dermed i nogen grad på den viden om fangerne, som blev opsamlet over lang tid under selve afsoningen. Når vi hertil føjer, at Ødegårds fangestudie var et opdrag fra justitsdepartementet i forbindelse med, at man ville gennemføre arbejdsskoleloven (hvor pointen var at unge lovovertrædere skulle sættes i 'arbejdsskole' frem for i fængsel), så må vi antage, at der også var en klar forbindelse mellem vidensudvindelsen i fængslet, Ødegårds egne undersøgelser og lovgivningen i Norge.

Denne sammenhæng mellem fængselsforvaltning, kriminologi og kriminalpolitik blev endda mere fremtrædende i Scharffenbergs videnspraksis. Ja, han kan vel siges at være den person i Norge som klarest viste, at fængselsdiskursen og den kriminologiske diskurs i 1900-tallet forudsatte hinanden. Scharffenberg var fængselslæge i Botsfængslet fra 1919 til 1940, og i den tid han var der, foretog han en systematisk undersøgelse af fangerne. Han havde udarbejdet sit eget skema, hvor han ikke bare samlede oplysninger om tidligere domme, hvad fangen nu var dømt for, om han var drikfældig og var ædru under forseelsen, om hans sociale status, om han var uægte barn eller selv havde sådanne, men også om sygdom i fangens slægt, hans 'livsforhold' både under opvæksten og som voksen. I tillæg til alt dette, finder vi en serie daterede anmærkninger, hvor Scharffenberg noterede sig alle de sygdomme og plager fangen havde været udsat for, men hvor han også ofte kommenterede fangens personlighed og adfærd. På baggrund af dette indsamlede, kriminologiske materiale agerede han i tre retninger.

For det første benyttede han disse oplysninger i fangeforvaltningen. Hans ord var af afgørende betydning i en række forhold, hvor man skulle tage stilling til, hvad man skulle gøre med fangen, dvs. om han skulle pålægges revselse, flyttes op i klassehierarkiet, tildeles orlov, løslades på prøve, osv. Netop fordi han havde kriminologisk indsigt, vejede hans ord her tungt. Samtidig fungerede alle de beslutninger som fængsleledelsen tog som 'tests' af, om kriminologens vurderinger var rigtige: Han noterede hele tiden, hvordan det gik når folk blev (eller ikke blev) revset, flyttet op i klasse, prøveløsladt, osv. Han indsamlede med andre ord kriminologisk viden om fangerne gennem sit virke som fængselslæge.

For det andet formidlede han sin kriminologiske forskning til offentligheden og andre forskere. Han publicerede en række bøger, artikler og avisindlæg, hvor udforskning af fangerne i Botsfængslet fungerede som grundlagsmateriale. Efter initiativ fra Scharffenberg fordybede kriminolog Idar Møglestue sig i 1954 i alt dette materiale og fik i 1962 doktorgraden på et større kriminologisk studie baseret på Scharffenbergs 4327 journaler fra perioden 1920 til 1939. Den viden Scharffenberg roligt, men sikkert havde oparbejdet om fangerne og fængslet, kunne altså bruges til at forsyne det kriminologiske fagområde med nyttig viden.

Og sidst, men ikke mindst, deltog Scharffenberg aktivt i den offentlige meningsudveksling omkring kriminalpolitiske spørgsmål. Han kunne uden videre påberåbe sig sin kriminologiske ekspertise, når han for eksempel gik ind for at straffe tilbagefaldsforbryderne på ubestemt tid, kastrere seksualforbrydere eller sterilisere taterne. Den kriminologiske udforskning af fangerne i Bods-fængslet kunne med andre ord benyttes til at legitimere en personlighedstilpas-set lovgivning (Schaanning 2007: kap. 8).

Disse eksempler fra det norske Bods-fængsel viser, at der i 1900-tallet dannede sig et osmotisk forhold mellem straffefafsoningen, kriminologi og kriminalpolitik. Langt hen ad vejen er det rigtigt, at kriminologien 'koloniserede' de to andre diskurser: På den ene side blev kriminologisk erfaring af afgørende betydning i forvaltningen af fangerne, dvs. når man skulle tage stilling til, om fangen skulle sættes i korrektionscelle, rykke op i klasse, tildeles orlov eller modtage besøg, gives prøveløsladelse osv. I Norge blev det obligatorisk, at en læge med psykiatrisk kundskab skulle deltage i dette arbejde. På den anden side trængte den kriminologiske tænkemåde ind i kriminalpolitikken. I Norge fik vi omkring århundredeskiftet 1900 en kaskade af nye love og paragraffer, der alle var rettet imod det særegne ved de forskellige lovbydere: Paragraffen om tiltalefrafald (påtaleunntlatelse) i 1887, loven om betingede domme i 1894, børneværnsloven (vergeådsloven) i 1896, løsgængerloven i 1900, regel om prøveløsladelse i 1900, de nye tilregnelighedsregler og indførelsen af sikring med straffeloven af 1902, og man kan vel egentlig også medregne steriliseringsloven af 1934. Alt i denne lovgivning var begrundet i, at sanktionen først og fremmest måtte tilpasses lovbyderen og ikke bare afpasses efter forbrydelsens grovhed. Det vigtigste var ikke, hvad man havde gjort, men hvem man var. Lovbrydernes personlighedsstruktur blev vigtigere end deres lovbrud.

Vender vi tilbage til Garlands kritik af Foucault, vil man kunne hævde, at Foucault og Garlands perspektiver lader sig forene, så længe man skelner mellem fængselsdiskursen, den kriminologiske diskurs og den kriminalpolitiske diskurs. Med Foucault kan man hævde, at der opstod en individualiserende viden i de (bods)fængsler som blev etableret i første halvdel af 1800-tallet. Denne viden indgik i det, jeg har kaldt fængselsdiskursen. Men denne vidensproduktion var kun i ringe grad koblet sammen med kriminalpolitikken. I slutningen af 1800-tallet kunne Franz von Liszt således påpege, at "vore nuværende straffeanstalter er ikke skabt af straffelovgivningen", ja, at straffefafsoningen på det europæiske fastland havde udviklet sig "uden nogen gennemgribende forandring af straffelovgivningen" (Liszt 1889: 327). I norsk sammenhæng er der ingen tvivl om, at når man i første halvdel af 1800-tallet skelnede imellem straffearbejde og fængsel, som igen blev yderligere differentieret (tugthus og slaveri, arrest og fængsel med eller uden vand og brød), så var det først

og fremmest lovbruddets grovhed som afgjorde, hvor vedkommende skulle placeres, ikke lovbryderens personlighed. I fængselsdiskursen i første halvdel af 1800-tallet var det naturligtvis et overordnet mål at forbedre lovbruderne, og man drog her utvivlsomt veksler på hele det sæt af disciplinerings-teknikker, som Foucault fokuserede på i *Overvågning og straf*. Men der er ikke meget som tyder på, at denne 'disciplinmagt' også var dominerende indenfor den kriminalpolitiske diskurs. Selv om fængsel blev indført som straffemiddel for alle grove forbrydelser (undtagen dødsstraf), var det alligevel stadigvæk principperne fra den klassiske skole som satte præmisserne her (Schaanning 2007: 206 ff.).

Med Garland kan man imidlertid hævde, at kriminologien fik afgørende indflydelse på lovgivningen hen imod slutningen af 1800-tallet. Ja, i Norge var vi faktisk flinkere i klassen på dette punkt. Udenlandske autoriteter – heriblandt selveste Lombroso – fremhævede Norge som mønstereksempel på, hvordan kriminologien var blevet implementeret i lovgivningen, og centrale vidensaktører herhjemme – som Francis Hagerup – var mægtigt stolte over at se det realiseret, som de havde været med til at kæmpe for.

Ved at undersøge hvordan kriminologerne producerede deres viden, har vi imidlertid set, at der efterhånden opstod en kobling mellem disse diskurser: Den videnspraksis Foucault lokaliserede i fængslerne i begyndelsen af 1800-tallet, blev mod slutningen af århundredet indlemmet i og udnyttet af kriminologien. Og det var denne kriminologiske tænkemåde, som også slog igennem i kriminalpolitikken og forandrede den radikalt, som Garland har beskrevet det. For at kriminalpolitikken og kriminologien skulle fremstå som troværdige, måtte de henvise til empirisk baseret viden. Det var her, at den individualiserende viden, som blev frembragt gennem fængselstugten, kunne udnyttes. Kriminologisk funderet kriminalpolitik havde fængselsstraf som en af sine vigtigste forudsætninger.

Oversat fra norsk af Henrik Borup Nielsen

* Oversætterens note: Citater fra kildetekster af R. Petersen er bibeholdt i den gammel-danske stil, mens citater af Ø. Ødegård og F. von Liszt ligesom selve artiklen er oversat fra norsk bokmål. Bortset fra titlerne er de citerede dokumenter fra Justits-Departementet ligeledes oversat fra norsk bokmål.

Noter

¹ For enkelhedens skyld kommer jeg her ikke ind på andre problemstillinger i *Overvågning og straf* eller Foucaults øvrige vidensproduktion på dette område. Dette har jeg indgående diskuteret i flere af mine Foucault-bøger, se især (Schaanning 1997: kap. 9; Schaanning 2000a: 482–507; Schaanning 2000b: kap. 9). Se også (Schaanning 2005). Her er mit anliggende kun at tage udgangspunkt i det hos Foucault som Garland griber fat i, i håb om at dette kan indikere frugtbarheden af at skelne mellem forskellige diskurser og deres tilhørende vidensformer.

² Begrundelserne for sådanne tiltag blev som regel blandet med argumenter fra 'klassisk' ret, som f. eks. at sanktionen måtte stå i 'rimelig' forhold til forbrydelsen, eller at lovbyrderen 'fortjente' den.

³ Selv har jeg for eksempel forsøgt at vise, hvordan fangernes individualitet i det norske Bodsfængsel blev mejslet ud gennem anmeldelser, korrektionsstraffe og indrømmelse af forskellige goder inden for forskellige klasseniveauer, jf. (Schaanning 2007: kap. 4).

⁴ Systemet bestod af 5 trin, og det tog minimum to år og otte måneder at nå til tops, men ved dårlig flid og opførsel kunne man på et øjeblik altid falde ned igen til første klasse.

⁵ I en artikel fra 1884 fremstilles modtagelsen som en vandring i syv led: Først kommer han til overvagtmasteren, som tager hans signalement, dernæst overlades han til modtagelsesvagten som bader, klipper og barberer ham, derefter kommer førstelæreren til ham med celle-bøgerne. Dagen efter føres han så til lægens kontor, hans hans helbred bliver tjekket. Først derefter kommer han til direktøren, hvor han "bliver examineret om sit vita ante acta, sine familieforhold, sin brøde og hvad der for resten kan være af interesse og til belysning af manden". Endelig kommer han til præsten, som tester ham i læsning, skrivning og kristendomskundskab (Petersen 1884: 59; jf. også Reglement for Fangebehandlingen i Bodsfængslet av 9de September 1889, § 5, Beretning om Rigets Strafanstalter 1889/1890: bilag 4).

⁶ Det er i det hele taget forbavsende, at Foucault i sammenhænge, hvor han kommer i berøring med kriminologien – som i artiklen "About the the Concept of the 'Dangerous Individual' in the 19th Century" fra 1978 eller i sine forelæsninger på Collège de France fra 1975 (Les Anormaux) i så ringe grad diskuterer fængslets betydning for kriminologiens fremvækst og udvikling.

Litteratur

Beretning om Rigets Strafarbejdsanstalter, Justits-Departementet, Christiania 1884–1901.

Foucault, Michel (2002): *Overvågning og straf*, Frederiksberg: Det LILLE forlag.

Garland, David (1985a): "The Criminal and his science. A Critical Account of the Formation of Criminology at the End of the Nineteenth Century" in *The British Journal of Criminology*, vol. 25, No. 2, april 1985, s. 109–137.

- Garland, David (1985b): *Punishment and Welfare. A history of penal strategies*, Aldeshot: Ashgate.
- Innstilling om en omordning af fængselsvesenet fra den af Justisdepartementet den 25. februar 1927 opnevnte komité, Oslo 1930.
- Liszt, Franz von (1905 [1889]): „Kriminalpolitische Aufgaben“ in *Strafrechtliche Aufsätze und Vorträge, Erster Band*, Berlin: J. Guttentag, s. 290–467.
- Petersen, Richard (1882): „Om og fra Botsfængslet i Christiania“ in *Nordisk Tidsskrift for Fængselsvæsen og øvrige penitentiære Institutioner*, Kjøbenhafn, s. 22–59.
- Petersen, Richard (1884): ”Fangers Modtagelse” in *Nordisk Tidsskrift for Fængselsvæsen og øvrige penitentiære Institutioner*, Kjøbenhafn, s. 57–60.
- Reglement for Fangebehandlingen i Botsfængslet af 9de September 1889, § 5,
- Schaanning, Espen (1997): *Videnskab som skapt viden. Foucault og historisk praksis*, Oslo: Spartacus.
- Schaanning, Espen (2000a): *Fortiden i våre hender. Foucault som vidensbåndtør. Bind 1. Teoretisk praksis*, Oslo: Unipub.
- Schaanning, Espen (2000b): *Fortiden i våre hender. Foucault som vidensbåndtør. Bind 2. Historisk praksis*, Oslo: Unipub.
- Schaanning, Espen (2005): ”Makt og viden i Botsfængslet. En fotnote til Foucault” in *ARR Idéhistorisk Tidsskrift*, nr. 3, s. 103–114.
- Schaanning, Espen (2007): *Menneskelaboratoriet. Botsfængslets historie*, Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Ødegård, Ørnulv (1941): *Unge tilbakefallsforbrytere. En sosial-psykiatrisk undersøkelse*, Oslo: Det norske Videnskaps-akademi i Oslo.